

Michalina Biernacka

Uniwersytet Łódzki

michalina.biernacka@filologia.uni.lodz.pl

ORCID: 0000-0002-2414-9745

TERMIN *SUBSTYTUCJA* W UJĘCIU FONODYDAKTYCZNYM I LOGOPEDYCZNYM. ANALIZA PORÓWNAWCZA

1. WSTĘP

W celu nazwania zjawiska zastąpienia lub zastępowania jednego elementu przez drugi element przyjęło się w polszczyźnie używanie terminu *substytucja*. Jest to internacjonalizm stosowany w różnych dyscyplinach naukowych, dlatego poszczególne języki specjalistyczne korzystają z niego zwykle w precyzyjnie dookreślonym, specjalistycznym znaczeniu, nie zawsze jednak wspomaganym przydawką gatunkującą. Obserwowane jest derywowanie nowych terminów wykorzystujących człon konstytutywny i dodawanie do niego określeń, które jednak same są często wieloznaczne (por. nurty w fonologii czy fonetyce). W interesującym zakresie ekscerpca tekstów specjalistycznych z glottodydaktyki polonistycznej (a ściślej – fonodydaktyki) i logopedii (które, jako nauki interdyscyplinarne, łączą ścisły związek z fonetyką i fonologią) pozwoliła na wynotowanie następujących form: *substytucja* (dźwięku / głoski / fonemu / cech fonetycznych / samogłoski / spółgłoski), *substytucja fonologiczna*, *substytucja fonetyczna*¹, *substytucja foniczna*, *substytucja fonetyczno-fonologiczna*, *substytucja o podłożu allofonicznym*, *substytucja głoskowa*. Wydaje się, że często stosowane są one intuicyjnie i zamiennie, nie tylko jako bliskoznaczniki, lecz także dublety znaczeniowe, mimo że ich dookreślenia odsyłają do pokrewnych, lecz różnych pojęć (fonologia – fonem, fonetyka – głoska, fonia – dźwięk – warstwa brzmieniowa języka).

O ile problematyczne czy niepotrzebne jest, kiedy badacze reprezentujący tę samą dyscyplinę naukową i ujmujący problem z tej samej perspektywy posługują się

¹ Por. terminy *błąd*, *interferencja*, *(pod)system* (*fonetyczny* / *fonologiczny* / *fonetyczno-fonologiczny* / *foniczny*).

dwoma terminami nazywającymi jeden koncept² (choć często jest to motywowane stylistycznie, por. *substytucja fonetyczna* ≈ *substytucja głoskowa*), o tyle wyjątkowo niebezpieczne dla wyciąganych wniosków są sytuacje, w których jeden termin zaczyna obsługiwać dwa różne pojęcia (por. *substytucja fonologiczna* → metoda podstawiania; przenoszenie fonemów z języka pierwszego (J1) do języka drugiego (J2); proces fonologiczny; substytucja głosek). Nakładanie się znaczeń lub nietożsamość pojęć mogą prowadzić do różnego rodzaju nieporozumień, co negatywnie wpływa na rozwój nauki. Za cel badania uznano więc analizę terminu *substytucja*, używanego w kontekście błędów fonetycznych popełnianych przez osoby z doświadczeniem migracji mówiące po polsku³ z punktu widzenia fonodydaktyki i w kontekście logopedii⁴. Zdecydowano się na kilkustopniowy proces analityczny, uwzględniający różne płaszczyzny: opisano przebieg analizy formalnej i kognitywnej, uwzględniono też ujęcia socjoterminologiczne i socjo-kognitywne, dopełniające wnioskowanie.

2. ANALIZA FORMALNA

Za źródło klasycznego terminu *substytucja* uznaje się język późnołaciński (por. SWOiZOZ 2000; SSiZ 2007; WSJP PAN: łac. 'substitūtīō'). Spośród współczesnych słowników SJP PWN i PWSP (2003) podają najwięcej różnorodnych znaczeń, przy czym pierwszy z nich bez kwalifikatorów: 1. 'zastąpienie czegoś czymś'⁵, 2 'wzajemna zastępowalność dóbr o podobnych właściwościach', 3. 'metoda ustalania tożsamości funkcjonalnej jednostek językowych lub różnicy w pełnionych przez nie funkcjach, polegająca na wymienianiu tych jednostek w kontekstach określonego typu', 4. 'zastępowanie jednego elementu językowego przez inny element o tej samej funkcji', 5. 'przeniesienie pełnomocnictwa na inną osobę'. Dodawane bywają jeszcze inne znaczenia, np. kolejne znaczenie prawne – darowizna (zob. SWO 1980), znaczenie chemiczne – typ reakcji (zob. PSWP 2003). *Substytucja* bywa też definiowana sumująco, np. jako 'zastępstwo, podstawienie; udzielenie przez pełnomocnika dalszego pełnomocnictwa innej osobie' (SWOiZOZ 2000). Derywowany od niej *substytut* to 'zamiennik, surogat, ersatz, namiastka; *przest.* zastępcą' (SWOiZOZ 2000), a nawet, w kontekście ekonomicznym: 'gorszy surowiec lub produkt

² Terminy *koncept* i *pojęcie* stosowane synonimicznie.

³ Ma się świadomość zarówno wewnętrznego zróżnicowania tej grupy, co nie pozwala na całkowitą generalizację wniosków, jak i różnych poglądów badaczy w zakresie zagadnień związanych z fonetyką, fonologią, akwizycją języka itp., które muszą rzutować na dobór terminologii, nie zawsze są jednak eksplicytnie opisane.

⁴ Por. wstępne obserwacje związane z występowaniem terminu w tekstach obu dyscyplin (Biernacka 2019a, 2021).

⁵ Znaczenie pierwsze odnotowywane bywa z kwalifikatorem *książkowy* (PSWP, ISJP, USJP), a trzecie – z kwalifikatorem *językoznawczy* (PSWP, USJP).

zastępujący lepszy, zwykle z powodu braku właściwego surowca lub produktu': Substytut czekolady' (SWJPDun 2001). Dobór bliskoznaczników wskazuje na wartościowanie, także negatywne, a w każdym razie – na nierównorzędne traktowanie elementów substytuujących względem substytuowanych (inaczej niż w SJP PWN⁶). Wśród wyrazów bliskoznaczných WSWB (2005) wymienia *zamianę* (także w derywatach: substytuować – *zamieniać*, substytut – *zamiennik*), WSJP PAN tylko *zastępowanie*. W słownikach odnaleźć można też poszczególne derywaty wraz z rodzimymi ekwiwalentami, np. ISJP notuje przymiotnik *zastępczy* (substytucyjny) i rzeczownik *zamiennik* (substytut). Wśród derywatów odnaleziono rzeczowniki, przymiotniki, przysłówki i czasownik: *substytut*, *substytuowanie*, (*nie*)*substytucyjność*, *substytucywność*, (*anty*)*substytucyjny*, *substytuowalny*, *substytucyjnie*, *substytucywnie*, *substytuować*, *substytucywny*, *substytuowany*, *substytuujący*. SGJP (2020) notuje nawet *substytucję* jako leksem „należący do 75 000 najczęstszych leksemów polskich”. Ostatecznie analiza syntaktyczna terminu uzasadnia wyróżnienie miejsc walencyjnych: *substytucja* (czego) (czym / przez co / za pomocą czego / na co), co pozwala na zrównanie jej z rodzimymi leksemami *zastąpienie / zastępowanie* (czego) (czym / przez co / za pomocą czego), *zamiana / zamienienie / zamienianie*, *wymiana / wymienienie / wymienianie* (czego) (czym / przez co / za pomocą czego / na co) lub *podstawienie / podstawianie* (czego).

Większość nazw odnoszących się do rodzajów omawianego zjawiska to terminy dwuelementowe, składające się z rzeczownika *substytucja* i przydawki, która uściśla jego znaczenie: *fonologiczny* ('dotyczący fonologii, fonemów'⁷), ale też 'różnicujący wyrazy i formy wyrazowe' SJPDor), *fonetyczny* ('odnoszący się do fonetyki',

⁶ Choć wykracza to poza synchroniczne ramy opracowania, warto porównać choć z jednym z wcześniejszym słowników, np. tzw. Słownikiem warszawskim, w którym odnotowano znaczenie ogólne (w tym prawne), a także dwa zakresowe: „2. fil. podstawienie równoważników: Sprowadzenie sądu do równania oraz oparcie wniosku na substytucji, czyli podstawianiu równoważników, nie odpowiada rzeczywistej różnorodności ani sądów, ani wniosków. Str. 3. gram. podstawienie innego dźwięku na miejsce pierwotnego” (SW 1915).

⁷ Przy czym trzeba zwrócić uwagę, że samo definiowanie fonemu (z greckiego *phonema* 'głos, dźwięk') nie jest jednoznaczne, a różni się w zależności od przyjętego modelu fonologicznego. Może to być m.in. klasa fonetycznie spokrewnionych dźwięków mowy danego języka (Daniel Jones), najmniejsza jednostka systemu fonologicznego różnicująca znaczenie, będąca zbiorem cech dystynktywnych i relewantnych głoski (szkoła strukturalistyczna), klasa głosek pokrewnych fonetycznie, niewystępujących w tym samym otoczeniu (koncepcje dystrybucjonistyczne), jednostka obecna w umyśle mówiącego i przez niego zamierzona w danym akcie mowy (Szpyra-Kozłowska 2002; por. dźwięk idealny, do którego dąży użytkownik według Jana Baudouina de Courtenay), klasa (allo)fonów i zbiór wspólnych im cech fonetycznych zachowywanych w różnych kontekstach, dzięki którym odróżniają od siebie morfemy (Polański, Nowak 2011). Niezależnie przyjęć można, że fonem jest jednostką systemu, która różnicuje wyrazy danego języka, o czym fonologowie wnioskujeją na podstawie kontekstów, w jakich pojawiają się głoski. By więc móc, na drodze metody substytucji, ustalić zbiór fonemów danego języka i pełnione przez nie funkcje, analizie poddaje się ich fonetyczne realizacje (foniczne reprezentacje), znów w zależności od koncepcji nazywane: głoskami, (al(l)o)fonami czy wariantami fonemu.

‘związany, zgodny z wymową; dźwiękowy, głoskowy’ SJPDor; ‘związany z wymową dźwięków danego języka’ WSJP PAN), *głoskowy* (‘przym. od głoska’ SJPDor), *foniczny* (‘dźwiękowy, głosowy, akustyczny’ SJPDor, gdzie *akustyczny* to ‘dotyczący dźwięku, dźwiękowy, głosowy’; ‘związany z dźwiękiem lub głosem’ SJP)⁸, *fonetyczno-fonologiczny* (‘odnoszący się do fonetyki i fonologii’). Ostatnie określenie jest najmniej jednoznaczne: przymiotnik złożony *fonetyczno-fonologiczny* wprost sugeruje poszukiwanie terminu łączącego *langue* i *parole* (por. językoznawstwo zewnętrzne i wewnętrzne), asekuracyjnego i niedookreślonego – ze względu na brak konieczności decydowania się na *fonetyczny* albo *fonologiczny* lub może brak pewności co do słuszności konkretnego wyboru. Ostatnia z odnalezionych form, konstrukcja *substytucja o podłożu allofonicznym*, zdaje się działać trochę *per analogiam*. Z jednej strony – ze względu na dobór leksemu – kieruje w stronę fonologii (*allofon*, *allofonia* to terminy z zakresu nauki o fonemach), z drugiej jednak *allofon* to *ex definitione* ‘wariant fonemu’, ‘głoska, segment czy dźwiękowa realizacja fonemu’ (Dukiewicz, Sawicka 1995: 109), czyli głoska realizująca jakiś fonem, a sformułowanie „o podłożu” sugeruje rozumienie rezultatywne w płaszczyźnie wymawianiowej (*fon* – z gr. ‘dźwięk’), jako że to ostatecznie wyartykułowane głoski stanowią tu warunek czy okoliczności powstania konkretnej wymiany. Przyjrzenie się zakresom poszczególnych pojęć (zarówno ogólnego, jak i wszystkich dookreślonych) ukazuje występowanie zależności nadrzędno-podrzędnych między formami: jako hiperonim funkcjonuje *substytucja* (G/L⁹), jej hiponimem jest *substytucja fonetyczno-fonologiczna* (G/L), a niżej względem nich rozpoznaje się *substytucję fonetyczną* (G/L), *substytucję głoskową* (G/L), *substytucję foniczną* (G), *substytucję o podłożu allofonicznym* (G), które to zdają się względem siebie bliskoznaczne, jeśli nie synonimiczne, zgodnie z definicjami mają bowiem oznaczać zastępowanie w wymowie jednej głoski inną głoską. W opozycji do nich występuje *substytucja fonologiczna* (G/L).

Jeśli weźmie się pod uwagę specjalistyczne znaczenia przydawek budujących poszczególne terminy, można dojść do wniosku, że skoro motywuje je inna płaszczyzna języka, odnoszą one do innych przyczyn powstawania błędów. Samo funkcjonowanie hiperonimu jako wariantu podstawowego wobec pozostałych, z czego każdy zbudowany jest w oparciu o kolejny termin, sugeruje potrzebę doprecyzowania, jaki typ substytucji zachodzi w danej sytuacji. Zastanowić się można, czy stosowanie poszczególnych terminów i ich znaczeń jest charakterystyczne dla którejś z dyscyplin – już jednak pobieżna analiza wskazuje na używanie w kontekście błędów cudzoziemskich terminów *substytucja*, *substytucja fonetyczna*, *substytucja fonologiczna*, *substytucja głoskowa*, *substytucja fonetyczno-fonologiczna* porówny-

⁸ Ujęcie fonetyczne, zwracające uwagę na perspektywę zarówno akustyczną, jak i artykulacyjno-audytywną.

⁹ Skrótly odsyłają do dyscypliny, w której odnotowano termin (G – glottodydaktyka polonistyczna, L – logopedia).

walnie często zarówno przez środowisko glottodydaktyków, jak i logopedów (choć należy zastrzec, że druga grupa badaczy wprowadza w kontekst jeszcze termin *deformacja*). Pozostałe formy odnajdywano sporadycznie (*substytucja foniczna*) lub jednostkowo (*substytucja o podłożu allofonicznym*) wyłącznie w tekstach glottodydaktycznych.

3. ANALIZA KOGNITYWNA¹⁰

Według Kai Gostkowskiej „każdy termin zapożyczony z innej dziedziny zostaje wprowadzony w nowy kontekst. W ten sposób specjaliści zaznaczają swój punkt widzenia na badane pojęcie, wyrażone za pomocą zapożyczonego terminu” (2015: 161). Nie ulega wątpliwości, że zarówno glottodydaktycy, jak i logopedzi przejęli termin *substytucja* z językoznawstwa ogólnego (można się zastanawiać, czy za pośrednictwem fonologii, czy jednak fonetyki). Różnice wynikające z odrębności między dyscyplinami zaowocowały nieco innymi sposobami rozumienia substytucji. Dla logopedów różnica w stosowaniu przymiotników *fonologiczny* i *fonetyczny* jest fundamentalna, pozwala np. na ustalenie przyczyn zaburzeń mowy, a więc tego, co determinuje błędy (np. nierozróżnianie fonemów a brak odpowiedniej sprawności motorycznej języka). Dla glottodydaktyków jest ona ważna w kontekście interferencji (i innych źródeł błędów), bywa jednak też nieistotna, przez co wszystkie wynotowane z tekstów formy stosuje się czasem synonimicznie. Zgodnie z paradygmatem kognitywistycznym należy więc sprawdzić, jak terminy funkcjonują w uzusie, warto jednak wyjść od samych pojęć. Pierwszy wgląd w pojęcie substytucji daje opis, który, tłumacząc zjawisko z punktu widzenia prawa, odnosi się jednak do kontekstu ogólnego i językowego:

*S u b s t y t u c j a*¹¹ jest terminem powszechnie znanym i używanym w wielu kontekstach. Przykładowo w fonetyce oznacza zjawisko zastępowania wyrazu lub jego części innym, w niektórych przypadkach kwalifikowane jako w a d a w y m o w y. Najszerzej substytucję można definiować jako przeciwieństwo komplementarności: *s u b s t y t u t* – zamiennik (towar, usługa) zaspokajające te same potrzeby pomimo zastosowania innej technologii wytwarzania¹².

Choć opis daleki jest od precyzji, warto zwrócić uwagę na charakter substytutów – mimo że inne, mają one być równe funkcjonalnie (por. np. wymieniony

¹⁰ W analizie brane są pod uwagę różnego rodzaju internetowe projekty edukacyjne przytaczające definicje analizowanych zjawisk, ponieważ uważa się, że niespecjaliści współcześnie głównie w tych źródłach poszukują informacji i wiedzy, a i badacze niejednokrotnie się nimi wspomagają, choćby porównawczo.

¹¹ Podkreślenia tekstowe w cytatach – MB.

¹² <https://mikroporady.pl/sownik-pojec/substytucja>.

przez SWO (1980) bliskoznacznik *namiaszka*). W myśl tej zasady z substytucji jako metody czy typu testu korzysta się często właśnie w badaniach lingwistycznych (np. fonologii), podstawiając różne elementy języka w miejsce innych i sprawdzając, do jakich rezultatów prowadzi to działanie: do ustalenia tożsamości funkcjonalnej czy może odmienności pełnionych funkcji (por. WSWOiT 2001; WSWO 2003; SJPSz PWN 2005). WSWO (2003) wymienia więc dwa odrębne znaczenia językoznawcze (tak samo SJPSz PWN 2005; USJP):

3. *jęz.* metoda ustalania tożsamości funkcjonalnej jednostek językowych lub różnicy w pełnionych przez nie funkcjach, polegająca na wymienianiu tych jednostek w kontekstach określonego typu
4. *jęz.* zastępowanie jednego elementu (fonemu, morfemu, leksemu) przez inny element o tej samej funkcji, m.in. przy zapożyczeniach.

Podobnie Kazimierz Polański w EJP (1994) odróżnił operację zastępowania elementów służącą ustalaniu klas, np. morfemów, od zjawiska zastępowania w mowie jakichś powszechnych elementów innymi, mniej rozpowszechnionymi – za przykład podał wymowę [R], czyli uwularną, zamiast apikalnej [r]. Ostatecznie można uznać, że mamy do czynienia z trzema polisemicznymi znaczeniami substytucji:

1. ‘zastąpienie / zastępowanie czegoś czymś’,
2. ‘zastąpienie / zastępowanie czegoś czymś, co pełni tę samą funkcję / ma tę samą jakość / wartość¹³,’
3. ‘zastąpienie / zastępowanie czegoś czymś jako metoda ustalania (nie)tożsamości funkcjonalnej jednostek językowych’,

co świadczy o braku ostrości semantycznej. Innymi słowy, można tu mówić o wszelkich zamianach, o zamianach równoważnych (choć może nie tylko) czy o metodzie podstawiania. Można dojść do wniosku, że pierwsze z wymienionych znaczeń reprezentowane jest przez ogólny termin *substytucja*, ale może z pewnym uzasadnieniem obejmować precyzyjniejsze określenia. Drugie ze znaczeń stosuje się w kontekstach funkcjonalnych, czyli dotyczących abstrakcyjnych jednostek języka takich jak fonemy, morfemy, leksemy. Sama metoda fonologiczna¹⁴ to operacja na głoskach służąca fonologii, poza tym wymiany głosek, ich klas czy nawet ich cech (takich jak miejsce artykulacji) też mogą być równoważne (zob. też relacje fonem – głoska – fon). Co interesujące, *Słownik przypomnień gramatycznych* (Skarżyński 2000: 193)

¹³ Odróżniającą od innych? W tym kontekście warto przemyśleć błędy cudzoziemskie.

¹⁴ Metoda fonologiczna „polega na tym, że w tym samym kontekście fonetycznym podstawia się zamiast jednej głoski inną, różniącą się od tej pierwszej jedną cechą. Następnie sprawdza się, czy wykonane podstawienie (zmiana tej jednej cechy) wpłynęło na znaczenie badanych wyrazów. Jeżeli przeprowadzony test wywołał zmianę w znaczeniu obu wyrazów, wówczas cechę tę uznaje się za istotną fonologiczną (dystynktywną), np. w wyrazie *pal* w miejsce spółgłoski bezdźwięcznej *p* wstawia się spółgłoskę dźwięczną *b*, co powoduje, że wyraz *pal* zmienia swoje znaczenie, por. *pal* : *bal*.” (Polański, Nowak 2001: 131).

pozostawia definicję na poziomie fonologicznym w charakterze testu: „zastępowanie jednego elementu językowego innym jako sposób ustalania klas morfemów, wyrazów grup syntaktycznych. Dwa elementy należą do tej samej klasy, jeśli można je podstawić w danym typie kontekstu i nie powoduje to zmiany jego znaczenia (funkcji)”. *Słownik kluczowych pojęć językoznawstwa slawistycznego* (Rudnik-Karwatowa, Karpińska 1999: 91) wymienia zaś termin *substytucja*, a obok niego *substytut dźwiękowy*. Nie są one w tym dziele zdefiniowane¹⁵, lecz pojawienie się terminu ogólnego, a także jego rezultatu z przydawką gatunkującą odnoszącą się do poziomu *parole* wskazuje na ich powszechność¹⁶, przynajmniej w słowiańskojęzycznym nazewnictwie. Warto podkreślić również wartościowanie: np. w odniesieniu do wymowy w *Słowniku terminologii językoznawczej* (1968: 543) można przeczytać, że substytucja to „zjawisko zastępowania powszechnego i normalnego w danym języku elementu (fonologicznego, gramatycznego, leksykalnego) w mowie niektórych jednostek lub grup społecznych albo terytorialnych przez inny, mniej powszechnie używany element z przyczyn natury fizjologicznej lub psychicznej, mieszczące się jednak w ramach społecznie dopuszczalnej normy. Np. w jęz. polskim wymowa *r* uwularnego, spotykana u niektórych jednostek, lub wymowa *ł* w wymowie oficjalnej (w miejsce ogólnego [w])”¹⁷, natomiast we *Wprowadzeniu do współczesnej fonologii*, że to: „zastąpienie problematycznego dźwięku prostszym, ale fonetycznie zbliżonym do oryginalnego” (Szpyra-Kozłowska 2002: 90), co zmienia płaszczyznę rozważań, a przynajmniej negocjuje jakość zastępników¹⁸. W publikacjach leksyko-graficznych objętych kwerendą substytucję omawiano z reguły w odrębnych hasłach. Dalsza analiza musi uwzględnić leksykony specjalistyczne z nauk ważnych dla tematu pracy.

Porównaniem objęto dwie dyscypliny specjalistyczne: glottodydaktykę polonistyczną, która przyjmuje perspektywę obserwacji zjawisk i procesów z punktu widzenia nauczania, uczenia się i przyswajania języków obcych, drugich, odziedziczonych (por. Gębał 2019), i logopedię, będącą nauką o biologicznych uwarunkowaniach języka i zachowań językowych, pracującą z zaburzeniami mowy, wykorzystywaną do

¹⁵ STJ (1968: 543) podaje: „substytut dźwiękowy – element dźwiękowy podstawiony w miejsce innego w wyniku substytucji”.

¹⁶ Jak piszą autorki, „Słownik [...] podaje [...] jedynie te, które odzwierciedlają tematy reprezentatywnej liczby obecnie tworzonych dokumentów” (Rudnik-Karwatowa, Karpińska 1999: 7).

¹⁷ Por. zrównane w cytacie przykłady realizacji ocenianych w językoznawstwie jako wada wymowy i wariant fonetyczny.

¹⁸ Za system fonologiczny uważa się system tkwiący w umysłach, a choć fonemy mogą być różnie realizowane przez różne głoski – istotą jest intencja mówiącego. Jeśli więc mówiący zamierza wypowiedzieć jakieś słowo, to bez względu na to, jakie trudności artykulacyjne mu towarzyszą (dziecko w trakcie opanowywania języka ojczystego, cudzoziemiec uczący się języka obcego, rodzimy użytkownik języka z zaburzeniami mowy itd.), ma on intencję realizacji określonych fonemów. Innymi słowy, niezależnie od tego, jak bardzo bliskie czy dalekie są wyartykułowane głoski względem głosek docelowych, realizują one określoną z góry strukturę fonologiczną.

diagnozy i terapii zaburzeń mowy oraz wszelkich problemów z komunikacją międzyludzką (por. Grabias 2011: 17–18). Wydało się to zasadne dlatego, że wielu logopedów włącza się już w badania nad wymową dzieci wychowywanych w środowiskach wielojęzycznych czy dorosłych uczących się języka polskiego jako obcego (por. logopedię międzykulturową, artystyczną), powstaje też coraz więcej tekstów pisanych przez (jednocześnie) glottodydaktyków i logopedów, którzy zwracają uwagę na wartość przepływu informacji między tymi dyscyplinami i ustalają zakresy zainteresowań (m.in. Majewska-Tworek 2005; Madelska 2010; Świstowska 2011; Węsierska 2014; Czempka-Wewióra, Graboń 2017; Biernacka 2019b; Młyński 2023). Termin *substytucja* uznano za nieostry, nie rozstrzyga on bowiem, czy substytut musi być elementem systemu polszczyzny: dopuszczalne są różne jego interpretacje, a różnice dotyczą zarówno płaszczyzny języka, jaką mają na myśli badacze (substytucja fonologiczna *versus* substytucja fonetyczna), jak i typu substytutów. Z reguły logopedzi uznają za zamienniki wyłącznie elementy typowe dla polszczyzny, glottodydaktycy zaś często poszerzają spektrum o fonemy i ich realizacje charakterystyczne dla obu/wszystkich języków, którymi posługuje się mówca. Jedna z popularniejszych definicji zamieszczona jest w *Encyklopedii logopedii*¹⁹:

Substytucja to zjawisko lingwistyczne, **fonetyczne**²⁰, polegające na zastępowaniu **segmentu (głoski, sylaby, wyrazu)** w wypowiedzi przez inny. Można wyróżnić s u b s t y t u c j ę g ł o s k o w ą, s y l a b o w ą, w y r a z o w ą. Najczęściej jest to konsekwentne zastępowanie jednych, trudniejszych głosek przez inne, łatwiejsze do wyartykułowania, ale **k o n i e c z n i e** takie, które istnieją w systemie fonologicznym języka polskiego, np. /r/ przez /l/ /lyba/ zamiast /ryba/. W takim przypadku d w a f o n e m y m a j ą j e d n ą r e a l i z a c j ę g ł o s k o w ą. Substytucja występuje częściej niż elizja i może być bardzo różnicowana, jeden fonem może mieć wiele s u b s t y t u t ó w. Substytucji mogą podlegać zarówno spółgłoski jak i samogłoski. Substytucja może być objawem zaburzenia mowy lub zostać spowodowana przejęzieniem na skutek nieuwagi czy pośpiechu. W okresie rozwoju mowy jest zjawiskiem naturalnym.

Warto też przytoczyć wartościującą definicję ze *Słownika logopedycznego*²¹:

paralalia; podstawianie, zastępowanie głoski inną czysto brzmiącą, np. sz=s (szafa=safa); dopuszczalne w okresie kształtowania i rozwoju mowy; gdy utrzymuje się dłużej, należy uznać to za patologię,

oraz dodać, że sama paralalia bywa z substytucją utożsamiana, jednak wyłącznie w kontekście stwierdzonych zaburzeń mowy (w słowniku substytucja pojawia się w definiensie hasła *paralalia* – patrz: foniatryczna klasyfikacja Antoniego Pruszewi-

¹⁹ <https://www.komlogo.pl/encyklopedia/135-s/1532-substytucja>.

²⁰ Pogrubienia tekstowe w cytatach – MB.

²¹ <https://www.logopedia.net.pl/hasla/42/substytucja.html>.

cza). Podejście logopedyczne musi bowiem rozróżniać to, co rozwojowe, od tego, co zaburzone, to, co warunkowane fonologicznie (np. niedokształcony słuch fonologiczny), od tego, co implikuje sama artykulacja (np. kinestezja artykulacyjna, wady anatomiczne), to, co nietypowe, od tego, co np. interferencyjne. Innymi słowy, w tym kontekście rozróżnia się zastępowanie głoski inną głoską ze względu na to, że ktoś nie słyszy różnic między głoskami realizującymi określone fonemy (substytucja fonemów), oraz ze względu na to, że różnice słyszy, ale nie potrafi – z różnych przyczyn – odpowiednio danej głoski wyartykułować (substytucja głosek). Powyższe opisy warto uzupełnić definicją ze *Słownika terminów logopedycznych*, kierującą na poziom abstrakcji:

Zjawisko zastępowania w wypowiedzi elementów: f o n o l o g i c z n e g o, gramatycznego czy leksykalnego przez inny. W przypadku zastępowania fonemów przez inne jeden fonem może mieć kilka, a nawet kilkanaście substytutów (1992: 181).

Wydaje się jednak, że termin *substytucja* nie byłby tak powszechnie znany wśród logopedów, gdyby nie popularna do dziś klasyfikacja zaburzeń paradygmatycznych w ujęciu językoznawczym autorstwa Józefa T. Kani (1982), który zaproponował uproszczony²² podział nienormatywnych realizacji fonemów na elizję (gdy fonem nie jest realizowany), substytucję (gdy realizacja fonemu mieści się w polu realizacji innego polskiego fonemu) i deformację: 1) gdy realizacja fonemu wykracza poza pole realizacji fonemu uznane za normę i 2) gdy ta realizacja nie mieści się też w polu realizacji innych fonemów danego języka, a więc zniekształceniu ulega co najmniej jednak cecha artykulacyjna danej głoski²³. Danuta Pluta-Wojciechowska (2012) argumentuje jednak, że np. realizowanie fonemu /s/ głoską międzyzębową [s] będzie tu zaklasyfikowane jako substytucja (w związku z relacją międzyzębowej [s] do fonemu /s/), ale i jako deformacja (w relacji międzyzębowej głoski [s] do fonemu /s/). Pytanie brzmi: czy w definicji deformacji muszą zostać spełnione oba warunki? Nie zawsze też można audytywnie właściwie ocenić sposób realizacji danego fonemu – bywa to trudne w kontaktach z rodzimymi użytkownikami języka,

²² O niedostatkach tej stratyfikacji i możliwościach posługiwania się precyzyjniejszymi narzędziami do opisu zaburzeń realizacji fonemów pisano już wiele w samej logopedii (m.in. o jej konsekwencjach w planowaniu postępowania logopedycznego, ograniczeniach w jednoznacznym porządkowywaniu realnych wymówień do wyznaczonych typów, por. Osowicka-Kondratowicz 2014).

²³ Przykładowo realizacja fonemu /r/ w postaci głosek [j] czy [l] w odpowiednim wieku może być uznana za substytucję rozwojową, a przez [w] – za substytucję będącą odstępstwem od normy (wciąż substytucję, istnieje bowiem w systemie fonologicznym polszczyzny fonem /w/), natomiast realizacja za pomocą każdej głoski, która nie jest typowa dla systemu polszczyzny, tzw. niesystemowej, np. języczkowym [R], nazywana jest tu deformacją. Niekiedy badacze (por. Emiluta-Roza 2013; Więcek-Poborczyk, Lipiec 2017) dodają jeszcze deformację substytutów, czyli realizację danego fonemu za pomocą głoski z pola realizacji innego fonemu, ale jednocześnie niesystemową, np. międzyzębowe [l] zamiast [r].

o wiele bardziej skomplikowane jest przy pracy z osobami z doświadczeniem migracji. Możliwości różnych realizacji są bowiem znacznie poszerzone. Współcześnie logopedzi odchodzą od tego sposobu klasyfikowania słyszanych wymian, stosując jedno z kilku nowszych podejść²⁴ (np. Barbary Ostapiuk²⁵ 1997; Pluty-Wojciechowskiej²⁶ 2007). Postrzeganie substytucji jako zjawiska, na które jest przyzwolenie społeczne, a deformacji – jako zmian wymykających się szeroko pojętym normom warto tu odnieść do wcześniej przytoczonych różnic definicyjnych odnotowanych w słownikach (równoważnego/równofunkcyjnego i nierównoważnego/nierównofunkcyjnego traktowania substytutów). Należy dodać, że w publikacjach logopedycznych sporadycznie odnaleźć można także próby definiowania, wyjaśniania pojęcia substytucji²⁷.

W opracowaniach z punktu widzenia glottodydaktyki polonistycznej rzadko można natrafić na opis samego zjawiska substytucji. Krótki przegląd warto więc rozpocząć od ujęcia prezentowanego przez *Podręczny słownik językoznawstwa stosowanego* (1984), powielonego później w *Słowniku dydaktyki języków obcych* (1994: 205–206), według którego substytucja to:

zastąpienie jednego elementu w ciągu wypowiedzeniowym innym elementem celem ustalenia ich stosunku paradygmatycznego. Według Harrisa (1946) substytucja jest jedną z podstawowych operacji stosowanych w językoznawstwie opisowym w celu segmentacji,

²⁴ Czy bowiem ocena wymowy dziecięcej z punktu widzenia mowy osób dorosłych jest uzasadniona i logiczne jest porównywanie ich, skoro uważa się, że system dziecięcy nie jest nieidealną wersją systemu dorosłych, a systemem odmiennie funkcjonującym i rozwijającym się? „Nabywanie mowy traktuje się tu jako dynamiczną sekwencję stale przekształcających się systemów, a nie „luźne” nabywanie kolejnych fragmentów języka osób dorosłych – nie proste naśladownictwo, a aktywne odkrywanie reguł, jakie rządzą użyciem języka w różnych sytuacjach, czy też tworzenie reguł na potrzeby własnego systemu adekwatnego do danego etapu rozwoju dziecka” (Osowicka-Kondratowicz 2014: 54). Warto te wnioski odnieść do koncepcji interjęzyka (Selinker 1972). Klasyfikacja Kani jest jednak dość poręczna, a przynajmniej niekiedy badacze z różnych względów pozwalają sobie na takie uproszczenia. Nie jest to relik, wciąż powstają nowe prace, które ten podział uwzględniają (por. Kamper-Warejko, Kaproń-Charzyńska 2015).

²⁵ Przykładowo Ostapiuk odnosi się do podziału klasycznego, stosując jednak ekwiwalenty: realizacje zerofonemowe, pozafonemowe i pozafonetyczne (odpowiednio: elizje, substytucje i deformacje), do tego pseudofonemowe, parafonemowe i mieszane.

²⁶ Różne perspektywy badawcze charakteryzują samą logopedię, o czym wymkowo pisze Pluta-Wojciechowska: „Dla jednych procedura badania i opisu zaburzeń realizacji fonemów wiąże się z przyjęciem koncepcji Józefa T. Kani (1982), a dla innych nadrzędnym celem badania jest odpowiedź, która(-e) cechy fonetyczne badanej realizacji fonemu są nienormalne i na czym owa nienormalność polega. Przyjmując pierwszą lub drugą strategię badania i opisu, otrzymujemy odmienny materiał do analizy i porównań. Zrozumiałość mowy, stanowiąca jedną z badanych cech, może być także w różny sposób oceniana” (2019: 53).

²⁷ Wskazanie sposobu rozumienia terminu może się odbywać m.in. na drodze jego definiowania, odsyłania do autora lub jego koncepcji, parafrazowania czy choćby podawania przykładów, np. „brak cech fonemowych w tworzonych realizacjach (tradycyjnie: substytucje i elizje)” (Ostapiuk 2008: 149).

identyfikacji i klasyfikacji elementów językowych (np. w jęz. polskim *substytucja fonem u /a/* przez *fonem /o/* powoduje zmianę znaczenia; pols. *las ≠ los*).

Następuje tym samym powrót do metody badawczej, z której korzysta się w nauce. Warto przytoczyć też fragment definiensu terminu *fonem*:

uczący się języka, zupełnie sobie tego nie uświadamiając, zastępuje na ogół alofony fonemów obcojęzycznych przez alofony odnośnych lub zbliżonych cechami dystynktywnymi fonemów należących do inwentarza języka ojczystego (SDJO 1994: 63).

Na gruncie glottodydaktyki również istnieje kilka klasyfikacji, w tym popularny podział interferencji fonemicznych²⁸ autorstwa Jacka Perlina (1995), podający przykłady różnych zmian, jakie zachodzą podczas realizacji fonemów u osób uczących się języka polskiego jako obcego, ale też np. języka angielskiego czy francuskiego jako obcego (jest to więc szeroki, glottodydaktyczny ogląd zjawiska). Badacz wydzielił sześć kategorii, z czego dwie pierwsze są interesujące w kontekście prowadzonych rozważań: *z a m i a n a g ł o s k i* na najbliższą akustycznie i *z a m i a n a g ł o s k i* pojedynczej na grupę głosek i vice versa²⁹. Podając przykłady obu kategorii, stosował sformułowania typu *wymiana x – y*, *wymawianie x jako y*, *wymowa x jako y* (np. wymiana wibracyjna – lateralna), a także bardziej szczegółowo w zakresie konkretnych zjawisk, np. delabializacja, nazalizacja, przesunięcie miejsca artykulacji spółgłoski, nabycie dodatkowej cechy artykulacyjnej czy realizacja cechy dystynktywnej jako głoski i vice versa (zob. Perlin 1996: 76–77). Jak widać, część z tych zmian to według tradycyjnej klasyfikacji Kani substytucje, a część – deformacje. Żaden z tych terminów w podziale Perlina się nie pojawia i prawdopodobnie nie jest to przypadkowe. W artykule, w odniesieniu do interferencji, poza klasyfikacją znaleźć można jednak leksemy *zastępowanie*, *zastąpienia*, a także *realizacje* (w różnych sformułowaniach).

Ostatecznie PSJS (1984) i SDJO (1944) dodają jeszcze jedno znaczenie, które nie pojawiło się wcześniej, nie jest ono jednak związane z przedmiotem niniejszego badania: „W dydaktyce języków obcych substytucję stosuje się w ćwiczeniach typu *pattern practice*. Oznacza ona wtedy wymianę elementu leksykalnego w określonym wzorcu strukturalnym (zdaniu wzorcowym)” (PSJS 1984: 225; SDJO 1994: 206).

²⁸ Por. klasyfikacje transferu według Uriela Weinreicha (nierozróżnianie fonemów języka obcego wskutek braku takiego rozróżnienia w języku ojczystym, niepotrzebne rozróżnianie wywołane istniejącą w języku ojczystym opozycją, rozróżnianie fonemów na podstawie nieistotnych cech, *p o d s t a w i a n i e* w miejsce fonemu obcojęzycznego najbardziej zbliżonego cechami charakterystycznego fonemu języka ojczystego – za: Komorowska 1980: 117–118) i Aleksandra Szulca (w zakresie segmentów mowy: *a l o f o n i c z n a*, nienaruszająca systemu fonologicznego języka interferowanego, a więc niewpływająca na znaczenia wyrazu wymówionego niezgodnie z normą; *f o n e m i c z n a*, powodująca zmianę znaczenia wyrazu; graficzna, gdy pod wpływem zapisu dochodzi do błędu wymowy – SDJO 1994: 92–94).

²⁹ Ponadto: wypadnięcie głoski, epenteza, interwersja i transformacja prozodyczna.

Reasumując, zgromadzony materiał pozwolił na wyróżnienie odrębnych pojęć związanych z popełnianymi przez cudzoziemców błędami, do których odnoszą się badacze podczas analiz:

1. *s u b s t y t u c j a* – jako zastąpienie/zastępowanie czegoś czymś (bez odniesienia do przyczyny, mechanizmu, typu ani skutku tego zastępstwa, niezależnie od substytuowanych elementów, którymi mogą być zarówno głoski, jak i fonemy; patrz: determinologizacja nazwy pojęcia);
2. *s u b s t y t u c j a g ł o s e k* – jako zastępowanie jednej (właściwej) głoski drugą głoską; rozróżniająca:
 - 2a. substytucję jako zastępowanie jednej głoski drugą głoską, gdy realizowany jest inny rodzimy fonem;
 - 2b. substytucję jako zastępowanie jednej głoski drugą głoską, gdy realizowany jest obcy fonem (spoza systemu polszczyzny);
3. *s u b s t y t u c j a f o n e m ó w* – jako typ procesu fonologicznego (działający w systemie języka pierwszego, kolejnych lub docelowego).

Pojęcia te nazywane są w literaturze za pomocą kilku terminów (np. pojęcie *s u b s t y t u c j i g ł o s e k* – *substytucja*, *substytucja fonetyczna*, *substytucja głoskowa*, *substytucja foniczna*...), niekiedy też jeden termin obsługuje kilka pojęć (np. termin *substytucja fonetyczna* nazywa zarówno *s u b s t y t u c j ę*, jak i *s u b s t y t u c j ę g ł o s e k* obu podtypów, a niekiedy nawet substytucję fonemów, choć to już bezzasadne). To powoduje komplikacje przy analizie przytaczanych wyników badań. Ostatecznie można jednak zaobserwować pewne korelacje: stosowanie terminu *substytucja* w kontekście wymian *g ł o s e k* zwykle w odniesieniu do skutków tego zjawiska, w kontekście zaś jego przyczyn czy źródeł używanie terminu związanego z wymianą fonemów. Co ważne, substytucja głosek to zjawisko wymiany głosek realizujących jeden fonem lub różne fonemy, o ile wszystkie są rodzime (ujęcie logopedyczne), albo niezależnie od tego, czy są one rodzime, czy obce względem systemu języka polskiego (ujęcie glottodydaktyczne). Substytucja fonemów to zaś wymiana na płaszczyźnie abstrakcyjnej języka ujmowana albo w znaczeniu operacji na jednostkach językowych (metoda badawcza), albo w ramach rozważań z płaszczyzny fonologicznej, odnoszonych do płaszczyzny fonetycznej. Takie postrzeganie charakteryzuje obie dyscypliny.

4. ANALIZA SOCJOTERMINOLOGICZNA

Podejście socjoterminologiczne z perspektywy synchronicznej i diachronicznej bada funkcjonowanie terminów w uzusie, by więc dopełnić analizę, prześlędzono sposoby użycia zaobserwowanych terminów w tekstach specjalistycznych obu dyscyplin. Sugerowano się słowami Stanisława Grabiasa: „wszelkie dyskusje dotyczące

problemów terminologicznych, pozbawione oparcia w jednoczesnej charakterystyce cech językowych i uwarunkowań społecznych, stają się dyskusjami jałowymi” (2003: 123). Analiza objęła korpus 75 tekstów³⁰: 57 glottodydaktycznych i 18 logopedycznych³¹ – tych, które omawiały zagadnienia związane z błędami fonetycznymi, a obejmowały dorosłych, młodzież lub dzieci mówiące po polsku, ale uczące się tego języka jako obcego, drugiego lub odziedziczonego³², nie dotyczyły zatem rodzimych użytkowników języka mieszkających w kraju i przyswajających polszczyznę jako język pierwszy i ojczysty w Polsce. Badanie tekstów pozwoliło określić, że najczęściej po terminie *substytucja* występują konkretne uzupełnienia: *głosek / głoski / dźwięku (mowy) / fonemu / fonemów* (np. Smoczyński 1965: 25; Sękowska 1997: 166; Ikeda 2010: 181; Czempka-Wewióra, Graboń 2017: 151; Maciołek 2018: 28), przykładowej głoski przez głoskę, np. „substytucja [w] przez [l]” (Wójcik 2012: 23), przykładowego typu głosek, np. „substytucję afrykat spirantami” (Majewska-Tworek 2005: 163), *obcych cech fonetycznych* (Majewska-Tworek 2006: 96). Wśród bliskoznaczników terminu *substytucja* i jego derywatów w tekstach odnaleziono wszystkie formy wynotowane ze słowników, a więc: *podstawienie* (Młynarczyk 2013: 140), *zastępstwo* (Ikeda 2010: 180), *zamiana* (Sikorska 1996: 150), *wymiana* (Kijewska 2001: 270)³³.

W analizowanym materiale zaobserwowano różne sposoby funkcjonowania wyekscerpowanych terminów. Badacze piszą o substytucjach głosek lub fonemów, rozważając substytuty polskie lub obce, a różny stosunek do tych wymian koreluje zwykle z celami i podstawami teoretyczno-metodologicznymi obu dyscyplin. Przykładowo odnaleziono teksty, w których eksplicytnie rozróżniane są substytucje od deformacji: „Wspólną cechą wymowy tych studentów jest duża ilość deformacji w obrębie spółgłosek [ʃ/ ʒ/ tʃ/ dʒ] i [w/ l/ v], częste s u b s t y t u c j e w obrębie opozycji [i] – [i:]” (Majewska-Tworek 2019: 216). Bywa jednak, że nawet w tekstach logopedycznych tzw. deformacje uznawane są za substytucje: „Zjawisko s u b s t y t u c j i głosek międzyzębowych jest charakterystyczną i n t e r f e r e n c j ą f o n e t y c z n ą w przypadku polskojęzycznych użytkowników języka angielskiego (zob. Compton 1996)” (Krawczyk, Lorenc 2019: 328). Jest to oczywiście typowe w przypadku tek-

³⁰ Nie wymienia się adresów bibliograficznych poszczególnych tekstów ani w treści artykułu, ani w bibliografii ze względu na ich liczbę. Korpus przygotowywany był dla innego, szerzej zakrojonego badania dotyczącego błędów fonetycznych popełnianych przez cudzoziemców, w trakcie którego okazało się, że termin *substytucja* wart jest osobnej analizy.

³¹ Ustalono, że autorami 11 artykułów były osoby, które są jednocześnie logopedami i glottodydaktykami.

³² To niezwykle obszerna i zróżnicowana grupa. Badanie przynależy jednak do dyscypliny glottodydaktycznej, dlatego takie objęcie obiektów badań może być uzasadnione.

³³ Dość często w publikacjach (np. Majtczak, Sieradzka-Baziur 2008) badacze unikają zarówno terminu *substytucja*, jak i jego zamienników, co nie zawsze jest niefortunne, lecz niekiedy wpływa na odbiór tekstu. Zabiegi stylistyczne stosowane w celu unikania powtórzeń prowadzić mogą do różnych uproszczeń, por. stosowane najczęściej różne omówienia typu: *mieszanie głosek x i y*, *wymowa głoski x jak(o) y*, *realizacja x jak(o) y*, *realizacja fonemu x jak(o) y*, *realizacja głoski x jak(o) y*.

stów glottodydaktycznych, np.: „Bywają one przeważnie s u b s t y t u o w a n e przez znane Niemcom z własnego języka [š ž č ž], ewentualnie przez przeszczepione z rosyjskiego języka” (Smoczyński 1965: 25) czy „Wachlarz z a s t ę p s t w by tu bardzo szeroki, począwszy od japońskiego odpowiednika – r uderzeniowego, poprzez najróżniejsze dźwięki gardłowe, r znane z języka angielskiego, a skończywszy na zwykłym zastępstwie głoską l” (Ikeda 2010: 181; zgodnie z klasyczną koncepcją Kani tylko ostatni z powyższych przykładów mógłby zostać uznany za substytucję).

Należy też dodać, że szczególnie w przypadku diagnozowania dzieci dwu- czy wielojęzycznych, ale i dorosłych cudzoziemców, ważnym punktem odniesienia stają się różne procesy fonologiczne³⁴ (rozwojowe, interferencyjne, inne), z których istnienia należy zdawać sobie sprawę, a także które należy od siebie odróżniać. Opisując je, w określonych sytuacjach badacze także stosują termin *substytucji* jako jednego z typowych procesów uniwersalnych (w polskiej fonologii wymienia się zwykle elizje, epentezy, metatezy i modyfikacje, rzadziej – tak jak w publikacjach anglojęzycznych – substytucje³⁵). Procesy fonologiczne języka pierwszego (języków wcześniejszych niż polszczyzna) uczących się naturalnie sterują ich mową w języku drugim i w kolejnych, kiedy więc powodują zmiany znaczenia wyrazów (nawet jeśli realizacje to głoski znane polskiemu systemowi), należy poświęcić im większą uwagę. Innymi słowy, dla glottodydaktyka najważniejsze będą te artykulacje, które będą bezpośrednio wpływać na proces porozumiewania się i prowadzić (choćby potencjalnie) do zmian znaczenia wyrazów. W tym kontekście glottodydaktyk w pierwszej kolejności bierze pod uwagę różnice fonologiczne między systemami (język wyjściowy a docelowy) i koncentruje się na cechach dystynktywnych. Dla procesu komunikacji nie ma więc znaczenia wybór czy to jednego z fakultatywnych, czy to jednego z pozycyjnych (bądź fakultatywno-pozycyjnych) allofonów jakiegoś fonemu. Istotne jest wymienienie realizacji jednego fonemu na realizację innego fonemu³⁶. Usterki fonetyczne są więc akceptowalne, o ile nie prowadzą do zaburzeń komunikacyjnych, wynikających właśnie z wyboru nie tych kategorii, które założył słuchacz. Akceptowalne mogą być więc rozmaite wymiany głosek w obrębie jednego wyrazu, wynikające czy to z indywidualnych cech, czy np. z interferencji języko-

³⁴ *Procesy fonologiczne* to kolejny nieostry termin, którego rozumienie zależne jest w dużej mierze od przyjętej koncepcji i reprezentowanej nauki (logopedia vs. fonetyka i fonologia). Przykładowo definiowane są jako: „recognizable steps in the gradual articulatory adjustment of children’s speech to the adult norm” (Bauman-Waengler 2012: 84), „systematyczne zmiany dźwięków mowy, obejmujące klasy lub sekwencje głosek” (Leonard 2006: 109), „zmiany, jakim głoski i fonemy ulegają w różnych kontekstach” (Szpyra-Kozłowska 2002: 55).

³⁵ Tradycyjnie do modyfikacji zalicza się asymilacje, takie np. jak palatalizacje (Szpyra-Kozłowska 2002), w ujęciach glottodydaktycznych czy logopedycznych są one często rozdzielane i przynależą albo do substytucji, albo do asymilacji, albo do obu grup, w zależności od przyczyny (por. Młyński 2021).

³⁶ Uznając fonem za kategorię zamierzoną/zaplanowaną, odnosimy się do teorii prototypów (kognitywnie) – postrzegamy fonem jako kategorię nadrzędną, do której się dąży i której się spodziewa.

wych. Ważne jest i to, że o ile w glottodydaktyce termin *substytucja* jest stosowany, o tyle w zasadzie nie korzysta się z terminu *deformacja* (wyjątek stanowią badacze łączący oba zawody). Potwierdza to, że korzystający z *substytucji* lektorzy języka polskiego jako obcego/drugiego nie traktują jej jako części klasyfikacji Kani, a jako termin ogólny. Z drugiej strony notuje się podejście logopedyczne, prezentowane przez Danutę Plutę-Wojciechowską, która pisze: „W swoich analizach przyjmuję, że każda nienormalna realizacja fonemu jest *d e f o r m a c j ą* w stosunku do normalnego systemu fonologiczno-fonetycznego języka polskiego, a zatem zarówno realizacje typu /r/ → [l], jak też np. artykulacje międzyzębowe, również występujące u cudzoziemców zaliczam do *d e f o r m a c j i*” (2015: 28)³⁷.

Niekiedy w jednym tekście spotkać można różne znaczenia terminu *substytucja* i jego derywatów, np. „Istotne dla procesu nauki i nauczania języka obcego jest tutaj odróżnienie błędów wymawianiowych popełnianych przez uczących się od wad wymowy. Wada wymowy dotyczy nieprawidłowej realizacji dźwiękowej warstwy języka, co objawiać się będzie *s u b s t y t u c j ą* głosek, ich zniekształceniem bądź elizją” (Czempka-Wewióra, Graboń 2017: 151), a dalej: „Błędy najczęściej nie są spowodowane czynnikami endogennymi, nie wynikają tym samym z wad fizjologicznych, lecz z nieprzystosowania narządów mowy do realizacji odmiennego zespołu cech fonologicznych, czego przykładem mogą być problemy osób francuskojęzycznych z realizacją polskiego [r] i *s u b s t y t u o w a n i e* go w wyrazach głoską uwularną”³⁸ (2017: 152), której przecież nie ma w polszczyźnie. Wnikliwe w analizach podejście, ukazujące różnice między sposobami rozumienia *substytucji* i ich źródła³⁹, potrzebne w logopedii przy diagnozach dwujęzycznych, tłumaczone jest przez Roberta Dębskiego:

With respect to palatalisation errors such as /ʃalik/ → [ʃalik] (“szalik”, “scarf”) and /tʂapka/ → [tʃapka] (“czapka”, “cap”), where the Polish retroflex sounds [ʃ, tʂ] were *s u b s t i t u t e d* with sounds approximating the English palato-alveolar [ʃ, tʃ], the speech pathologist would have to determine whether these errors are *d i s t o r t i o n s* of Polish phonemes (and therefore articulation errors) or a cross-linguistic effect, where sounds belonging to the Polish phonological system are *s u b s t i t u t e d* with English-language close equivalents (2015: 32–33).

Sposób patrzenia na błędy wymowy przez pryzmat procesów fonologicznych zmienia płaszczyznę rozważań, pokazuje trudności w wyznaczaniu granic między tym,

³⁷ Podobnie do problemu odnoszą się Izabela Więcek-Poborczyk i Dorota Lipiec (2017: 82), różniąc jednak: „Nienormalne realizacje to: (...) *d e f o r m a c j e* realizacji fonemów występujące w mowie dzieci dwu- lub wielojęzycznych, *n i e p r a w i d ł o w e* artykulacje głosek występujące w mowie cudzoziemców uczących się języka polskiego, *n i e p r a w i d ł o w e* artykulacje głosek występujące w mowie osób, u których język obcy (drugi, kolejny) wpłynął na warstwę brzmieniową języka ojczystego”.

³⁸ Por. pokrywanie się zakresów znaczeń terminów *substytucja* i *błąd wymawianiowy*.

³⁹ Por. znaczenie ogólne *substytucji* a różne terminy specjalistyczne.

co realizacyjne, a tym, co abstrakcyjne. Często jednak w ramach jednego tekstu, lecz bez komentarzy, badacze swobodnie przenoszą się między poziomami, por.: „Fonem ten jest substytuowany za to fonemem /l/ lub fonemem pośrednim między /r/ a /l/, jak to jest w języku japońskim”, a potem: „trudności z artykulacją polskiej samogłoski [w], która jest substytuowana głoską [l] lub [ɫ]” (Ciszewska-Psujek 2020: 207–208). Powyższe przykłady wyraźnie pokazują, jak przenikają się różne płaszczyzny. Z jednej strony systemowa, fonologiczna⁴⁰, z drugiej wymawianiowa, fonetyczna⁴¹, błędy wymowy wśród mówiących po polsku cudzoziemców wynikają bowiem często z naturalnych czy typowych dla innego systemu procesów fonologicznych. Do tego dochodzą potrzeby i cele glottodydaktyczne – niewnikające zwykle zbyt głęboko w powody występowania błędów i respektujące cechy tożsamościowe, a także logopedyczne – koncentrujące się na zaburzeniach mowy, które przecież dotyczą też cudzoziemców, ale i nietypowych cechach wymowy, które towarzyszą wymowie osób z doświadczeniem migracji bez zaburzeń. Tym sposobem dwie płaszczyzny języka krzyżują się z dwiema perspektywami badawczymi. Szybkie i częste zmiany punktu widzenia w jednym tekście prowadzą niekiedy do sformułowań, które mogą być rozumiane rozmaicie, szczególnie jeśli w ramach jednego tekstu raz mamy do czynienia z opisem błędów fonetycznych, raz zaś procesów fonologicznych – w zależności od potrzeby, lecz bez komentarzy. Unaocnia się interesująca wędrówka terminu *substytucja*: z językoznawstwa/fonologii do logopedii (substytucje fonologiczne vs. fonetyczne a zaburzenia mowy i procesy fonologiczne) i do glottodydaktyki (substytucje fonologiczne vs. fonetyczne a procesy fonologiczne), ale także z logopedii do glottodydaktyki (substytucja vs. deformacja) oraz z glottodydaktyki do logopedii (substytucja vs. interferencja).

Z analizy wynika, że w ujęciu glottodydaktycznym bliskoznaczne są: *substytucja / substytucja fonetyczna = głoskowa = foniczna = o podłożu allofonicznym / deformacja / deformacja wg Kani* (np. /r/ → [R], /r/ → [l]), w opozycji do: *substytucja / substytucja fonologiczna / substytucja wg Kani* (np. /r/ → [l], rzadziej /r/ → [R]). W ujęciu logopedycznym zaś stosuje się zwykle bliskoznacznie terminy: *substytucja / substytucja fonetyczna = głoskowa / deformacja / deformacja wg Kani* (np. /r/ → [R]) i opozycyjnie: *substytucja / substytucja fonologiczna / substytucja*

⁴⁰ Niewykształcony słuch fonologiczny czy na przykład braki w wiedzy o systemie języka polskiego powodują, że głoska realizująca jakiś fonem nie jest tą, której oczekuje słuchacz. Może być tak, że uczący się może ją zaprezentować w izolacji, jednak w mowie spontanicznej czy w wybranych kontekstach fonetycznych będzie ona dla niego trudna bądź nieosiągalna. Może jednak wcale nie percypować różnicy między głoską, która w polszczyźnie reprezentuje dany fonem, a tą, którą wypowiada, myśląc, że realizuje właściwą. Przyczyn tego znów może być wiele.

⁴¹ Badacz po prostu słyszy daną wymianę głosek, lecz nie musi ustalać, z czego ona wynika, lub też dobrze wie, że uczący się słyszy różnice między głoskami realizującymi dwa fonemy (dwa polskie, np. /s/ i /ʂ/ lub polski i niepolSKI, np. /s/ i /ʃ/), ale z jakichś powodów (np. motorycznych) nie może ich właściwie zrealizować.

wg Kani (np. /r/ → [l]). Można więc przyjąć, że poza terminem *substytucja fonologiczna* wszystkie pozostałe w glottodydaktyce zdają się wariantami wielowyrzowymi nieróżniącymi się znaczeniem strukturalnym, zawierającymi bliskoznaczniki (fonetyczna, ale i głoskowa, foniczna, o podłożu allofonicznym). *Substytucja fonologiczna* jest względem nich wariantem różniącym się znaczeniem strukturalnym, *substytucja* i *substytucja fonetyczno-fonologiczna* zaś albo są synonimiczne wobec pozostałych (tak jak i siebie nawzajem), albo nie odnoszą się do tak specjalistycznych cech, przez co znów okazują się względem nich hiperonimami. Do tego w glottodydaktyce uwidocznili się osobne rozumienie szczegółowe: technika wymiany elementów wyrazu lub leksemów we wzorcu strukturalnym, służąca rozwojowi świadomości językowej, w tym fonologicznej. Możliwe, że są jeszcze inne znaczenia terminu *substytucja* w przedstawianym zakresie, jednak korpus ich nie wykazał.

Trudno jest niekiedy ocenić, czy badacz, posługując się terminem *substytucja*, ma na myśli po prostu zastąpienie czegoś czymś, np. w zakresie realizacji fonemów za pomocą różnych głosek, czy też decyduje się na użycie terminu z klasyfikacji Kani, a może odnosi się do procesów fonologicznych (a jeśli tak, to których i z którego języka)⁴². Czy stosuje termin *substytucja fonologiczna*, ponieważ ocenił system języka ojczystego ucznia, zbadał jego słuch fonologiczny, dzięki czemu wie, że dochodzi do procesu przenoszenia interferencyjnego z języka pierwszego, czy też pisze o *substytucjach fonetycznych*, bo ocenia wyłącznie artykulację ucznia i opisuje to, co słyszy? A może, mając na uwadze, że w języku pierwszym ucznia nie ma danego fonemu (który jest w systemie polszczyzny), zakłada trudności w tym zakresie i wnioskuje, choć efekty wymawianiowe mogą być podyktowane różnymi przyczynami? Czasem jest to wyjaśnione przez autorów, czasem zdaje się pominięte, lecz pomaga kontekst. Bywa jednak, że czytelnik musi poświęcić trochę czasu, by na podstawie przykładów wyciągnąć odpowiednie wnioski. Trudności z podjęciem decyzji u autorów wynikają z ustalonego już nakładania się różnych punktów widzenia, ale i sposobu myślenia o wymowie lub o systemie języka. Skoro fonem jest modelowym wyobrażeniem i tym, co w trakcie aktu mówienia zamierzone jest przez mówiącego, to słyszane błędy cudzoziemskie należałoby analizować pod względem odpowiedniości między tym, co planowane, a tym, co osiągnięte. Łatwo wyobrazić sobie sytuację, w której uczący się, który zna różnice np. między fonemami /ʂ/ i /ç/, stara się podczas mówienia odpowiednio wymawiać poszczególne głoski, jednak konkretne realizacje ze względu na różne czynniki audytywnie wydają się do siebie zbliżone. Brak zaburzeń np. z zakresu słuchu fonologicznego oraz świadomość językowa potencjalnie pozwalają mówiącemu artykulacyjnie różnicować dźwięki, a jednak np. nieprzyzwyczajony do określonych ruchów artykulacyjnych język nie wykonuje ich

⁴² W żadnej pracy eksplicytnie nie podawano informacji o przyjętej koncepcji fonologicznej, uznawanych relacjach między fonetyką a fonologią jako naukach czy relacjach między głoską a fonemem.

należycie, przez co uzyskiwane głoski niewiele się od siebie różnią lub nie różnią się wcale⁴³. Co ważne, dla obu dyscyplin typowe jest patrzenie na mowę z perspektywy komunikacyjnej i postrzeganie błędów poprzez porównanie do systemu i normy, a jednak w fonodydaktyce istotniejsze jest komunikacyjne rozpatrywanie błędów fonetycznych⁴⁴, a w logopedii odnoszenie wymowy do wzoru.

5. ANALIZA SOCJO-KOGNITYWNA

Unaoczniony chaos terminologiczny skłonił do przeprowadzenia dodatkowego badania ankietowego. Objęto nim 50 glottodydaktyków (G), 5 logopedów (L) i 10 respondentów, którzy zadeklarowali oba zawody (GL)⁴⁵. Pytano o to, czy w kontekście mówiących po polsku cudzoziemców⁴⁶ ankietowani spotkali się z terminem *substytucja*, a także czy używają go w odniesieniu do wymowy osób z doświadczeniem migracji i jak go rozumieją (proszono o podanie definicji). Wyniki przedstawiają się następująco: w sumie we wszystkich grupach 59 respondentów zadeklarowało znajomość terminu w tym kontekście, jednak tylko 40 osób wskazało, że go używa. Nieznajomość terminu odnotowano u 5 osób, a jednak aż 19 ankietowanych z niego nie korzysta (aż 18 z grupy G). Spójnością wykazała się grupa GL – 7 osób zaznaczyło, że zna termin, a 8, że go używa⁴⁷ – nie było innych odpowiedzi⁴⁸.

Sprawdzono, ile razy użyto w definicjach poszczególnych bliskoznaczników terminu *substytucja*. W grupie G *zamiana* wystąpiła 18 razy, *zastąpienie/zastępowanie* pojawiło się 13 razy, *podstawienie/podstawienie* – 6 razy, a dwukrotnie użyto leksemu *wymiana*. Wszystkie te wystąpienia dotyczyły substytucji fonetycznych, pi-

⁴³ Nie jest to zresztą nietypowe i w kontekście rodzimych użytkowników, wszak dzieciom w fazie rozwojowej zdarza się tłumaczyć, że powiedziały przecież [lyba], a nie [lyba].

⁴⁴ Podziałów jest wiele, przypomina się więc tylko jeden charakterystyczny: „Nieadekwatna percepcja fonemów może powodować zmiany wyrazów polskich dwojakiego rodzaju: s u b f o n e - m i c z n e, które zniekształcają ich postać foniczną, lecz nie wprowadzają zakłóceń semantycznych, oraz f o n e m i c z n e, które mogą powodować zmianę znaczenia i doprowadzić do przesunięć semantycznych w zakresie leksyki i morfologii” (Mitrinović 1972: 362).

⁴⁵ Respondenci reprezentowali przedszkola, szkoły podstawowe, szkoły międzynarodowe, prywatne szkoły językowe, fundacje, uczelnie wyższe w Polsce (uniwersytety i politechniki m.in. w Warszawie, Łodzi, Krakowie, Wrocławiu, Katowicach, Lublinie) i poza Polską (Czechy, Ukraina, Chorwacja, Niemcy, Wielka Brytania, Bułgaria, Słowacja, Rosja, Mołdawia, Słowenia). Staż pracy wynosił od roku do ponad 40 lat, sumarycznie więc uznaje się to za wystarczające zróżnicowanie grupy badawczej.

⁴⁶ Należy to zastrzec – nie jednojęzycznych dzieci polskich, a tych, które mówią po polsku, ale polszczyzna jest dla nich językiem obcym lub drugim.

⁴⁷ Być może respondent logicznie założył, że używanie terminu jest świadectwem jego znajomości.

⁴⁸ Ze wszystkich grup wynotowano po 29 osób, które używają i nie używają w tym kontekście terminu *deformacja*. Termin nie był znany 1 osobie w grupach L i GL, a 10 osobom w grupie G – biorąc pod uwagę liczebność grup, to porównywalne.

sano więc o głoskach lub dźwiękach mowy. O substytucji fonemów napisało trzech respondentów, z których każdy użył innego bliskoznacznika – jednokrotnie wystąpiły więc *podstawienie*, *zastąpienie*, *zamiana*. Jedna osoba zastosowała definicję ostensywną, podając przykład: „zmiękczenie lub udzwiecznienie”⁴⁹, a 4 osoby wyraziły opinię, że nie jest to termin odpowiedni w kontekście wymowy cudzoziemców (tych odpowiedzi się nie zlicza), np.: „Nie używam w kontekście nauki wymowy. Ogólnie: substytucja – zastępowanie”, „zamiana głoski w zakresie opozycji fonologicznej. Użyłabym w kontekście logopedycznym”, „zastąpienie jednej głoski przez drugą; nie mogę precyzyjnie określić, kiedy można mówić o substytucji, ponieważ każde tego rodzaju zjawisko w mojej dotychczasowej praktyce mogłam określić jako interferencję językową lub błąd wynikający z braku koncentracji studenta, niedostatecznej znajomości zasad normatywnej wymowy polskiej i in.”. W grupie logopedów raz w znaczeniu ogólnym użyto leksemu *zastępowanie*, pozostałe definicje odnosiły się do wymian głosek, co nazywano *zastępowaniem* (4 razy) i *zamianą* (1 raz). Natomiast w grupie GL odniesienie do elementów języka pojawiło się raz, pozostałe definicje dotyczyły substytucji głoski inną głoską, przy czym dwukrotnie użyto słowa *zastępowanie*, a ośmiokrotnie – *zamiana*. Reasumując, wyekscerpowano 28 wystąpień leksemu *zamiana*, 21 razy zaobserwowano *zastępowanie*, 7 razy – *podstawianie*, a dwa razy – *wymianę*. Poniższa tabela zawiera przykładowe definicje tworzone przez respondentów. Z uwagi na ich liczbę wybrano te, które były interesujące, poparte przykładami, bardziej szczegółowe czy też wносиły jakiś element interpretacyjny.

Tabela 1. Wybrane przykłady definicji terminu *substytucja* – odpowiedzi respondentów

	SUBSTYTUCJA TO:
G	„w kontekście nauki wymowy języka obcego to zastąpienie prawidłowej realizacji głoski realizacją odmienną, właściwą dla wymowy języka pierwszego ; termin pokrewny do interferencji”; „ zastąpienie głoski języka docelowego podobną głoską języka ojczystego ”; „ zamiana jednej głoski na inną , na przykład łatwiejszą w wymowie , albo realizacja głoski w sposób znany uczniowi z L1 (cukier jako Kukier)”; „ użycie innego podobnego dźwięku zamiast dźwięku docelowego . Np. gdy osoba ucząca się nie zna/nie jest jeszcze w stanie wymówić docelowego dźwięku”;
L	„ zastępowanie głoski inną głoską normatywną z tego samego lub innego szeregu ”; „ Zastępowanie głoski inną głoską systemową (w przypadku języka polskiego jako L2 substytut może pochodzić z systemu L1) ”; „ zastępowanie realizacji jednych fonemów innymi, mieszczącymi się w polu realizacji systemowych danego języka ; użycie terminu np. w sytuacji rozwoju systemu językowego”; „ zamiana, zastąpienie, jeżeli dwa fonemy mają tę samą realizację , np. zastępowanie jednych głosek”;

⁴⁹ Przykłady przytacza się w oryginale.

Tabela 1 cd.

SUBSTYTUCJA TO:	
GL	<p>„podczas kształtowania się mowy dziecka obserwuje się zamiana głoski trudniejszej do wypowiedzenia przez głoskę łatwiejszą pod kątem artykulacyjnym, w przypadku dzieci dwujęzycznych lub dorosłych osób bilingwalnych substytucje mogą wynikać z trudności z różnicowaniem opozycji fonologicznych, co jest związane z identyfikacją cech dystynktywnych”;</p> <p>„zamiana r na l, gdy mowa o etapie w rozwoju mowy”;</p> <p>„np. przy opisie zjawisk charakterystycznych dla mówionej odmiany języka; zastępujący element jest prawidłowo realizowany”;</p> <p>„zastąpienie jednej głoski inną/osoba chcąc zrealizować jeden fonem realizuje inny – pacjenci logopedyczni (głównie dzieci w okresie swoistej mowy dziecięcej) i obcokrajowcy uczący się jpo”.</p>

Źródło: oprac. własne.

Na podstawie przytoczonych definicji widać różnice pomiędzy grupą G a pozostałymi dwiema grupami. Glottodydaktycy w zakres substytucji włączają wszystkie możliwe realizacje, wynikające też z interferencji, niezależnie od tego, czy są one realizacją jakiegokolwiek polskiego fonemu. Wyłącznie w grupie glottodydaktyków trzykrotnie pojawiły się definicje odnoszące się do wymian fonemów: „podstawienie (fonem jednego języka zamiast fonemu innego języka, np. franc. u /y/ > pol. pol. u lub i)”; „zastąpienie głoski / fonemu inną głoską / fonemem”; „zamiana, np. substytucja fonemu”. Jeden z ankietowanych glottodydaktyków odniósł się także do znaczenia terminu w kontekście typów ćwiczeń glottodydaktycznych: „terminu można używać np. przy ćwiczeniach gramatycznych, kiedy podstawiamy jakiś wyraz zamiast innego lub przy omawianiu błędów gramatycznych lub fonetycznych”. W grupie tej odnotowano najwięcej definicji abstrahujących od konkretnej płaszczyzny języka (7), np.: „Użycie jednego elementu w miejsce drugiego”; „zastępowanie jednych elementów językowych przez drugie o tej samej funkcji”; „zamiana czegoś na co; zastąpienie czegoś czymś”. Po jednej takiej definicji odnaleziono także w pozostałych dwu grupach.

Wobec powyższego można się zastanowić, czy sposoby użycia analizowanego terminu nie są związane z determinologizacją (zresztą zarówno *substytucji*, jak i *deformacji*). Wydaje się, że oba środowiska, czy dlatego, że stronią od klasyfikacji Kani, czy dlatego, że jej nie znają, posługują się terminami jako ogólnymi internacjonalizmami, zaadaptowanymi dawno w polszczyźnie bliskoznacznikami wyrazów *zamiana*, *zastępstwo*, *podstawienie*, *wymiana* oraz *zniekształcenie*. Jest to szczególnie prawdopodobne, gdy weźmie się pod uwagę np. przytoczone teksty Pluty-Wojciechowskiej, która odżegnuje się od tradycyjnego podziału (np. w artykule z 2019 r.) i jednocześnie wszystkie błędy cudzoziemskie nazywa *deformacjami* (tekst z 2015 r.).

6. WNIOSKI

W pracy abstrahuje się od relacji fonem – głoska – fon / dźwięk mowy / segment dźwiękowy, chociaż zdaje się, że rozróżnianie tych pojęć ma zasadniczy wpływ na to, jak doprecyzowywane są terminy typu *substytucja*. Przyjmuje się, że to głoski się bada, także w izolacji, postrzega słuchowo i ocenia względem podobieństw i różnic wobec innych głosek. Takie rozumienie jest istotne z punktu widzenia fonodydaktyki, bowiem z reguły jej reprezentanci – jeśli oceniają problemy wymowy swoich uczniów – to bazują na tym, co słyszą⁵⁰, choć odnoszą to do systemu i normy. Wyraźnie więc widać nakładanie się poziomu fonologicznego (mentalnego) na fonetyczny (realizacyjny), co skłaniałoby do uszanowania formy *substytucja fonetyczno-fonologiczna*.

Warto zdawać sobie sprawę, że jeśli logopeda stosuje klasyczny termin *substytucja*, to zwykle ma na myśli realizacje, wśród których znajdują się wyłącznie głoski realizujące fonemy języka polskiego (zastosowanie tego terminu odsyła czytelnika do klasyfikacji według Kani, a więc kontrastuje problem z deformacjami). Glottodydaktyk zaś tym samym terminem nazwie zastąpienie zamierzonej polskiej głoski przez inną, która może nie mieścić się w polu realizacyjnym jakiegokolwiek polskiego fonemu, ale być realizacją jakiegoś fonemu języka pierwszego (czy kolejnych) mówiącego. Może wskazać na różnicę polegającą na odniesieniu nie do systemu językowego, którego uczy się cudzoziemiec, a do systemu językowego (abstraktu w umyśle) tego cudzoziemca (por. teorię interjęzyka, teorię antropocentryczną – idiolektu). Może uznać, że jest to ewoluujący i bogatszy w fonemy system językowy danej osoby, która, mówiąc w języku obcym, czerpie z poszerzonego inwentarza fonemów, a w konsekwencji i z poszerzonego inwentarza głosek (substytucja jako wynik interferencji). Jej realizacje np. fonemu /r/ nie mieszczą się zatem w polu realizacyjnym żadnego z fonemów języka polskiego, ale mieszczą się w polu realizacyjnym jej osobniczego języka, na który składają się np. polszczyzna i francuszczyzna. Innymi słowy, jeden sposób realizacji dla dwóch różnych badaczy może nie być lub być substytucją, np. realizacja [R] (spoza systemu polszczyzny) polskiego fonemu /r/ przez glottodydaktyka zostanie opisana jako substytucja (np. Ikeda 2010), a przez logopedę – jako deformacja (np. Lipiec, Więcek-Poborczyk 2019). Jeśli jednak badacz pisze o systemie fonologicznym ucznia, procesach fonologicznych lub regułach fonologicznych, przenosi czytelnika na inny poziom dyskursu. Badacze łączący obie dyscypliny najczęściej nakładają podejście logopedyczne na fonody-

⁵⁰ Z punktu widzenia lektora, który ma w grupie kilkanaście osób, z których każdą cechuje inny język pierwszy, a często i wiele kolejnych, opis ich systemów fonologicznych jest trudno dostępny lub nie jest w ogóle dostępny, na pełne badania słuchu mownego nie ma zaś czasu, rozróżnianie przyczyn czy poziomów, na których dochodzi do substytucji, jest nieosiągalne. Choć jest to możliwe, wielu lektorom wydaje się niepotrzebne.

daktyczne, dlatego w ich tekstach zwykle odnaleźć można tradycyjną klasyfikację według Kani.

Za fundamentalne uważa się oddzielenie w mowie osób z doświadczeniem migracji wymówień, które wynikają z wpływów interferencyjnych, od takich, których przyczyną są zaburzenia – zarówno z płaszczyzny fonetycznej, jak i fonologicznej (co wcale nie jest oczywiste) – i ich wewnętrzne zróżnicowanie m.in. ze względu na potencjalną możliwość ich wyeliminowania oraz ich skutki komunikacyjne. Niewzięcie tych różnic pod uwagę skutkuje jednak błędną diagnozą lub postępowaniem (zob. postulaty logopedów: Krawczyk, Lorenc 2019: 331; Młyński 2021). Mimo że efekt może być taki sam lub podobny, mechanizm czy też źródło błędów są inne. Rozważania prowadzą do wniosku, że choć badacze obu dyscyplin patrzą niekiedy na ten sam obiekt badania i oceniają tę samą i taką samą wymowę, to ze względu na przyjęte założenia, cele, a także perspektywę badawczą mogą dojść do różnych konkluzji. Nie muszą być one postrzegane jako sprzeczne, a raczej jako wynikające z innego punktu odniesienia.

Przeanalizowane teksty dowodzą, że glottodydaktycy konsekwentnie wszystkie wymiany głosek nazywają *substytucjami*: termin *deformacja* albo nie jest im znany, albo nie jest przez nich używany. Zupełnie przeciwnie postępuje większość logopedów – różnicując realizacje. Nie wydaje się, by wymagało to zmiany (choć może dyskusji?), jednak na pewno należy te różnice zauważyć. Istotne jest jednak to, że glottodydaktycy termin *substytucja* rozumieją ogólnie: jest to po prostu zastąpienie jednej (właściwej) głoski przez drugą głoskę (bez odniesienia do przyczyny i skutku tego zastępstwa), stąd też wielu dodaje przydawki gatunkujące typu *fonetyczna*, *głoskowa*, *foniczna*, z których pierwsza jest najbardziej frekwencyjna i wydaje się dobrym doprecyzowaniem rozumienia pojęcia – fakt obserwowalny na płaszczyźnie brzmieniowej. Termin *substytucja fonologiczna* także uznaje się za trafny, choć w polskiej myśli glottodydaktycznej wciąż nieugruntowany, w kontekście przeniesienia na drodze interferencji fonemów (realizacji fonemów) z jednego języka do drugiego (patrz: typ procesu fonologicznego / mechanizmu działającego w systemie języka pierwszego, kolejnych lub docelowego), natomiast zazwyczaj wymaga to od autora publikacji komentarza. Przymiotnik *fonetyczno-fonologiczny* uznaje się za asekuracyjny, choć sposób prowadzenia badań może to sformułowanie uzasadniać – jeśli brane są pod uwagę obie płaszczyzny języka. W glottodydaktyce⁵¹ sugeruje się więc użycie terminu *substytucja* ogólnie (bliskożnacznik polskich ekwiwalentów), *substytucja fonetyczna* lub *substytucja fonologiczna* zaś – w znaczeniach szczegółowych. Unikanie terminu wydaje się niepotrzebne, szczególnie w kontekście umiędzynarodowiania nauki. Czytając wnioski z badań, warto więc przyglądać

⁵¹ Tekst pisany jest z punktu widzenia fonodydaktyki polonistycznej. Wnioski aplikatywne dla logopedii pozostawia się odpowiednio doświadczonym reprezentantom tej dyscypliny.

się nieidentycznym znaczeniom terminu *substytucja* w obu dyscyplinach, a także w poszczególnych idiolektach badaczy, szczególnie jeśli współpraca specjalistów ma przynieść pozytywne, aplikatywne rezultaty.

Bibliografia

- Bauman-Waengler, J. 2012. *Articulatory and phonological impairments: a clinical focus*. Boston: Pearson.
- Biernacka, M. 2019a. Błąd glottodydaktyczny w zakresie podsystemu fonicznego – głos w dyskusji. *Kształcenie Polonistyczne Cudzoziemców. Acta Universitatis Lodzianensis* 26, s. 183–196.
- Biernacka, M. 2019b. Fonodydaktyka w kształceniu akademickim przyszłych logopedów i nauczycieli języka polskiego jako obcego/drugiego. *Logopaedica Lodzianensia* 3, s. 31–43. DOI: 10.18778/2544-7238.03.03.
- Biernacka, M. 2021. Jak bywają nazywane błędy wymawianiowe popełniane przez cudzoziemców? – uwagi terminologiczne na marginesie badań ankietowych. *Academic Journal of Modern Philology* 13, s. 31–39.
- Binkuńska, E. 2016/2017. Artykulacja oraz cechy anatomiczne i fizjologiczne narządów mowy u dzieci pięcioletnich i sześciolletnich. *Biuletyn Logopedyczny* 1–2, s. 55–73.
- Ciszewska-Psujek, U. 2020. Trudności fonetyczno-fonologiczne osób uczących się języka polskiego jako obcego w perspektywie logopedyczno-glottodydaktycznej. *Logopedia* 49, s. 199–217.
- Czempka-Wewióra, M., Graboń, K. 2017. Diagnostyka i postępowanie logopedyczne w nauczaniu języka polskiego jako obcego. *Postscriptum Polonistyczne* 1 (19), s. 147–161.
- Debski, R., Młyński, R., Redkva, M. 2022. The phonological skills of bilingual preschool children speaking Polish and Ukrainian in Poland. *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism* 25 (5), s. 1624–1640.
- Dębski, R. 2015. Phonological patterns in the speech of English-Polish bilingual children in Australia. Initial findings. *LingVaria* 2 (20), s. 27–40.
- Dukiewicz, L., Sawicka, I. 1995. *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Fonetyka i fonologia*. Kraków: Wydawnictwo Instytutu Języka Polskiego PAN.
- Emiluta-Rozya, D. 2013. *Całościowe badanie logopedyczne*. Warszawa: Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej.
- Gębał, P. 2019. *Dydaktyka języków obcych. Wprowadzenie*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Golanowska, M. 1996. Stan polskich badań nad rozwojem artykulacji dziecka. *Audiofonologia* 9, s. 61–88.
- Gostkowska, K. 2015. *Język-kultura-technologia: rozwój polskiej i francuskiej terminologii biomedycznej*. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Grabias, S. 2003. *Język w zachowaniach społecznych*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Grabias, S. 2010–2011. Logopedia – nauka o biologicznych uwarunkowaniach języka i zachowaniach językowych. *Logopedia* 39–40, s. 9–34.
- Ikedo, A. 2010. *Co japoński student myśli o głoskach polskich – kilka uwag z perspektywy logopedycznej*. W: *Spotkania polonistyki trzech krajów – Chiny, Korea, Japonia. Rocznik 2009*, s. 179–185. Tokio: Katedra Kultury Polskiej TUFS.

- Kamper-Warejko, J., Kaproń-Charzyńska, I. 2015. Błąd wymowy czy wada wymowy? Rozważania na marginesie nauki języków obcych. *Linguodidactica* 19, s. 105–121.
- Kania, J.T. 1982. *Szkice logopedyczne*. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.
- Kijewska, A. 2001. *Bułgarskie interferencje fonetyczne w języku polskim a błąd glottodydaktyczny (na materiale prac pisemnych studentów bułgarskich)*. W: *Inne optyki. Nowe programy, nowe metody, nowe technologie w nauczaniu kultury polskiej i języka polskiego jako obcego*, red. R. Cudak, J. Tambor, s. 263–274. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Komorowska, H. 1980. *Nauczanie gramatyki języka obcego a interferencja. Audiolingwalizm, kognitywizm, interferencja*. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.
- Krawczyk, A., Lorenc, A. 2019. Diagnoza artykulacji u dzieci dwujęzycznych wychowujących się w środowisku polsko-amerykańskim. *Logopedia* 48 (2), s. 307–334.
- Leonard, L.B. 2006. *SLI – Specyficzne zaburzenia rozwoju językowego*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Lipiec, D., Więcek-Poborczyk, I. 2019. Terapia rotacyzmu w dyslaliach. *Poradnik Językowy* 2, s. 53–65.
- Maciełek, M. 2018. *Obrazki do kształtowania percepcji słuchowej oraz wymowy cudzoziemców uczących się języka polskiego*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Madelska, L. 2010. Między logopedią a glottodydaktyką. *Wielkopolski Przegląd Logopedyczny* 1 (9), s. 57–65.
- Majewska-Tworek, A. 2005. *Zastosowanie metod logopedycznych w pracy nad doskonaleniem wymowy polskiej*. W: *Język a komunikacja* 8, t. 3, red. M. Dąbrowska, s. 283–287. Kraków: Krakowskie Towarzystwo Popularyzowania Wiedzy o Komunikacji Językowej.
- Majewska-Tworek, A. 2019. Wymowa polska jako obca. Rozwiązywanie trudności artykulacyjnych w grupie międzynarodowej na rocznym kursie przygotowawczym. *Kształcenie Polonistyczne Cudzoziemców. Acta Universitatis Lodzianensis* 26, s. 209–220.
- Majtczak, T., Sieradzka-Baziur, B. 2008. *Interferencja w procesie przyswajania języka polskiego przez Japończyków*. W: *W poszukiwaniu nowych rozwiązań. Dydaktyka języka polskiego jako obcego u progu XXI wieku*, red. W.T. Miodunka, A. Seretny, s. 169–184. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Mitrinović, V. 1972. O trudnościach studentów belgradzkich w przyswajaniu wymowy polskiej. *Język Polski* 52 (5), s. 358–369.
- Młynarczyk, M. 2013. Artykulacja polskich głosek u chińskich studentów uczących się języka polskiego. *Studia Linguistica* 32, s. 133–145.
- Młyński, R. 2021. Ocena dwujęzyczności dziecięcej przy zastosowaniu formuły RIOT. *Logopaedica Lodzianensis* 5, s. 159–170.
- Młyński, R. 2023. Świadomość logopedów w zakresie glottodydaktycznej perspektywy kształcenia językowego dzieci z doświadczeniem migracji. *Kształcenie Polonistyczne Cudzoziemców. Acta Universitatis Lodzianensis* 30, s. 337–351.
- Osowicka-Kondratowicz, M. 2014. Dane z rozwoju mowy dziecka oraz terapii logopedycznej w interpretacji fonologicznej zjawisk fonetycznych współczesnej polszczyzny. *Prace Językoznawcze* 16 (2), s. 53–62.
- Ostapiuk, B. 1997. Zaburzenia dźwiękowej realizacji fonemów języka polskiego – propozycja terminów i klasyfikacji. *Audiofonologia* 10, s. 117–136.
- Ostapiuk, B. 2002. Rodzaje i jakość dźwiękowych realizacji polskiego fonemu /r/ w ankyloglosji. *Logopedia* 30, s. 91–103.

- Ostapiuk, B. 2008. Standard postępowania logopedycznego w dyslalii ankyloglosyjnej. *Logopedia* 37, s. 141–166.
- Perlin, J. 1995. Kategorie interferencji fonemicznych. *Biuletyn PTJ*, s. 75–86.
- Pluta-Wojciechowska, D. 2007. „Wymiary głósiki” – jako istotne elementy poznania – podstawą kategoryzacji dyslalii. Próba opisu. *Logopedia* 36, s. 51–76.
- Pluta-Wojciechowska, D. 2012. Opis zaburzeń mowy jako pierwszy etap postępowania logopedycznego. *Logopedia Silesiana* 1, s. 31–46.
- Pluta-Wojciechowska, D. 2015. Wymowa cudzoziemców uczących się języka polskiego jako L2 w oczach logopedy: rekonesans zagadnień. *Forum Logopedyczne* 23, s. 26–33.
- Pluta-Wojciechowska, D. 2019. *O badaniach logopedycznych. Refleksje naukowca i praktyka*. W: *Metodologia badań logopedycznych z perspektywy teorii i praktyki*, red. S. Milewski, K. Kaczorowska-Bray, s. 47–55. Gdańsk: Grupa Wydawnicza Harmonia.
- Polański, E., Nowak, T. 2011. *Najnowszy podręcznik gramatyki języka polskiego*. Kraków: Petrus.
- Selinker, L. 1972. Interlanguage. *Product Information International Review of Applied Linguistics in Language Teaching* 10, s. 209–241.
- Sękowska, E. 1997. *Polska grupa etniczna w Wielkiej Brytanii i jej języki*. W: *Język polski poza granicami kraju*, red. S. Dubisz, s. 162–173. Opole: Uniwersytet Opolski.
- Sikorska, T. 1996. System fonologiczny języka polskiego w porównaniu z serbskim. *Kształcenie Polonistyczne Cudzoziemców. Acta Universitatis Lodzianensis* 7 (8), s. 145–152.
- Smoczyński, P. 1965. Trudności Niemców z wymową polską oraz związane z tym inne lingwistyczne problemy. *Język Polski* 45 1, s. 22–31.
- Szpyra-Kozłowska, J. 2002. *Wprowadzenie do współczesnej fonologii*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Świstowska, M. 2011. *Między logopedią a glottodydaktyką. Zastosowanie metod logopedycznych w nauczaniu języka polskiego jako obcego*. W: *Polonistyka bez granic*, t. 2: *Glottodydaktyka polonistyczna – współczesny język polski – językowy obraz świata*, red. R. Nycz, W.T. Miódunka, s. 93–100. Kraków: Universitas.
- Węsierska, K. 2014. *Interwencja logopedyczna w przypadku jąkania u osób bilingwalnych*. W: *Dwujęzyczność, wielojęzyczność, wielokulturowość. Szanse i zagrożenia na drodze do porozumienia*, red. K. Kuros-Kowalska, I. Loewe, s. 119–136. Gliwice: Wydawnictwo Komlogo.
- Więcek-Poborczyk, I., Lipiec, D. 2017. *Patofonetyka w praktyce logopedycznej*. W: *Głos – Język – Komunikacja*, red. A. Myszka, K.I. Bieńkowska, I. Marczykowska, t. 4, s. 79–92. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- Wójcik, P. 2012. *Kształcenie wymowy języka polskiego jako obcego*. W: *(Nie)swój język polski. Nowe horyzonty w językoznawstwie stosowanym*, s. 21–31. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego.

Słowniki i encyklopedie

- EJP – Urbańczyk, S. red. 1994. *Encyklopedia języka polskiego*. Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Encyklopedia logopedii. Online: <https://www.komlogo.pl/encyklopedia/135-s/1532-substytucja> [dostęp: 15.03.2024].
- ISJP – Bańko, M. red. 2000. *Inny słownik języka polskiego*, t. 2. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- PSJS – Szulc, A. red. 1984. *Podręczny słownik językoznawstwa stosowanego. Dydaktyka języków obcych*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

- PSWP – Zgółkowa, H. red. 2003. *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny*, t. 40. Poznań: Wydawnictwo Kurpisz.
- SDJO – Szulc, A. red. 1994. *Słownik dydaktyki języków obcych PWN*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- SGJP – Woliński, M., Saloni, Z., Wołosz, R., Gruszczyński, W., Skowrońska, D., Bronk, Z. 2020. *Słownik gramatyczny języka polskiego*. Warszawa. Online: <http://sgjp.pl> [dostęp: 15.03.2024].
- SJPDor – Doroszewski, W. red. 1958–1969. *Słownik języka polskiego*, t. 1–11. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN. Online: <https://doroszewski.pwn.pl/> [dostęp: 15.03.2024].
- SJP PWN – *Słownik języka polskiego PWN*. Online: <https://sjp.pwn.pl/> [dostęp: 15.03.2024].
- SJPSz – Szymczak, M. red. 1978–1981. *Słownik języka polskiego*, t. 3. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Słownik logopedyczny. Online: <https://www.logopedia.net.pl/hasla/42/substytucja.html> [dostęp: 15.03.2024].
- Słownik pojęć. Online: <https://mikroporady.pl/sownik-pojec/substytucja> [dostęp: 15.03.2024].
- SPG – Skarżyński, M. 2000. *Słownik przypomnień gramatycznych*. Kraków: Księgarnia Akademicka.
- SSIz – Bańko, M., Drabik, L., Wiśniakowska, L. red. 2007. *Słownik spolszczeń i zapożyczeń*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- SSKJS – Rudnik-Karwatowa, Z., Karpińska, H. 1999. *Słownik słów kluczowych językoznawstwa sławistycznego*. Warszawa: Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy.
- STJ – Gołąb, Z., Heinz, A., Polański, K., red. 1968. *Słownik terminologii językoznawczej*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- STL – Surowaniec, J. 1992. *Słownika Terminów Logopedycznych*. Kraków: Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie.
- SW – Karłowicz, J. i in. 1900–1927. *Słownik języka polskiego* (tzw. Słownik warszawski), t. 6, 1915. Warszawa: Nakł. prenumeratorów i Kasy im. Mianowskiego.
- SWJPDun – Dunaj, B. red. 2001. *Słownik współczesnego języka polskiego*, t. 4. Kraków: Wydawnictwo SMS.
- SWO – Tokarski, J. red. 1980. *Słownik wyrazów obcych PWN*. Warszawa: Wydawnictwo PWN.
- SWOiZOzA – Kopaliński, W. 2000. *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych z almanachem*. Warszawa: Świat Książki.
- USJP – Dubisz, S. red. nauk. 2003. *Uniwersalny słownik języka polskiego*, t. 4. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- WSJP PAN – Żmigrodzki, P. red. 2007–. *Wielki słownik języka polskiego PAN*. Online: <https://wsjp.pl/> [dostęp: 15.03.2024].
- WSWB – Bańko, M. red. nauk. 2005. *Wielki słownik wyrazów bliskoznacznych*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- WSWO – Bańko, M. red. nauk. 2003. *Wielki słownik wyrazów obcych*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- WSWOiT – Markowski, A., Pawelec, R. 2001. *Wielki słownik wyrazów obcych i trudnych*. Warszawa: Wydawnictwo Wilga.

The term substitution in phonodidactics and speech therapy: A comparative analysis

Summary

The article examines the term substitution by focusing on the ways in which it has been defined and/or applied in the context of pronunciation errors, especially by two different scientific disciplines: Polish language teaching (more precisely: phonodidactics) and speech therapy. Interestingly, despite the fact that the term refers to the same or similar object of study, it is not necessarily used with the same meaning. The paper opens with a review of definitions from general and specialized dictionaries along with a formulation of the concept. The study was carried out according to a socio-terminology approach, taking into account the contextual updating of meanings, observed polysemy and synonymy, as well as a socio-cognitive approach, checking the popularity of using the term and ways of understanding it in a specific context. Both the general term and the term specified by a modifier (e.g., phonetic, phonological substitution) have been described and exemplified thanks to the database of texts from both disciplines to show similarities and differences resulting from the adopted perspectives or goals (research or practical ones) that the representatives of each field of study set for themselves. The analysis made it possible to observe the process of determinologization, as well as the co-occurrence of several different concepts in both disciplines, referenced by the same terms. The study fits into the descriptivist trend, but it aspires to be a point in the discussion about the precise formulation of descriptions, especially in disciplines that share interests with other fields of science.

Keywords: substitution – foreign language teaching – speech therapy.

Adj. Marta Falkowska